

Implicit tudás, anyanyelvi hallgatólágos tudás

Szívós Mihály könyve Polányi Mihály elméletéről

A hallgatólágos tudás általános elmélete. Magyar szemiotikai tanulmányok 40. kötet. Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2017. 334 lap

A munka célja, szerkezete

Szívós Mihály filozófus és szemiotikus kutatásainak célját könyve utolsó harmadának bevezetőjében így fogalmazza meg: „A filozófia története arról tanúskodik, hogy egy-egy elmélet keletkezéstörténetének vizsgálata során fontos módszertani lépés az, hogy feltárják azokat a keletkezési kontextusokat és szerzői célkitűzéseket, amelyek egyrészt a létrehozását elősegítették, másrészt bizonyos mértékig a tartalmát is meghatározták. [...] ezért ama szerzői tudományfilozófiai, világnézeti, filozófiatörténeti és eszmetörténeti pozicionálásokkal foglalkozom, amelyek a hallgatólágos tudás elméletének kialakulását és tudományos nyilvánosság elé kerülésének módját alapvetően befolyásolták” (210). Szívós Mihály könyve aprólékos filológiai módszerrel tárja fel a téma keletkezéstörténetét (az első könyvben az elsőtől a nyolcadik részig), ezt követi a téma utólágos reflexiója (kilencedik rész: A hallgatólágos tudás és a kognitív tudattalan kutatása 1976 és 2014 között), majd pedig egy teljesen önálló téma, úgy is jelöli a szerző, hogy: Második könyv: A hallgatólágos tudás általános elmélete (255–316).

Első könyv:

Fordulópontok a hallgatólágos tudás és a tudattalan felfedezéstörténetében

A hallgatólágos tudás (először mint személyes tudás) elméletét a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben Polányi Mihály (1891–1976) dolgozta ki. A hallgatólágos tudás tömören így fogalmazható meg: „többet tudhatunk annál, mint amennyit el tudunk mondani” (29). A hallgatólágos tudás az explicit (vagy artikulált) tudással áll szemben. A hallgatólágos tudás működésének alapját az észlelési módok különbözősége jelenti. A gondolatnak (észlelésnek) vannak a figyelem szempontjából távoli és közeli (disztális és fokális) elemei. Az ezek közötti „mozgás”, változás (*tól-ra* viszony, Szívós Mihály szavaival: *hózzászervezés*), az első és a második, a közeli és távoli elem észlelése közötti integráció jelzi a hallgatólágos és explicit tudás közötti különbséget. A hallgatólágos tudást a „küszöb alatti észlelés”, a nem tudatos mozzanat is jellemzi. A hallgatólágos tudást Polányi fenomenológiai, funkcionális, ontológiai, szemantikai aspektusból ragadja meg. A szemantikai aspektus lényegét a szerszámhasználattal érzékelteti: az értelmezésre törekvés jelentés nélküli érzéseket alakít át jelentést hordozó érzékké: ezzel az eredeti érzéstől távolabbra kerül a jelentést hordozó érzés. Ennek az integratív folyamatnak a leírásában használja Polányi a „benne lakozás” vagy később

embodiment (megtestesülés) fogalmát, amely azóta a kognitív nyelvészetben nagy utat futott be. A periférikus vagy disztális érzékelésből származó tudáselem egy fokálisan érzékelthez integrálódik; ezáltal a „test kiterjesztődik” (ez utóbbira korábban Samuel Butler is felfigyelt: a szerszám „testünk érzőképes kiterjesztése”). A magam kiegészítése szerint ez McLuhan „a média az érzéketterületeink kiterjesztése” gondolatának alapja is: „Az érzékek különféle kiterjesztései által eredményezett érzékszervi aránymódosulások ismerete nélkül nem alkotható meg a kulturális változás elmélete” (McLuhan 2001: 57). A hallgatólagos tudás létét egyértelműen nyelvi jelenséggel (negatív nyelvi jelenséggel) lehet bizonyítani: azzal, hogy a hallgatólagos tudás nagyrészt nem verbalizálható (az explicit tudással együtt használatos, de nem externalizálható). Polányi közismert példája: a kerékpározás megtanulása, amelyet „szóban” lehetetlen tanítani, csak gyakorlatban nyert tapasztalatok, próbálgatás (utánzás) útján tanulható meg. Az emberek csak nagyon kis része nem tud megtanulni kerékpározni.

De megkülönböztetendő a hallgatólagos tudás és a hallgatólagos tanulás. Polányi példái (mint a kerékpározás megtanulása is) jórészt a hallgatólagos tanulásra vonatkoznak. A hallgatólagos tudásra a legjellemzőbb példákat a tudatküszöb alatti észlelés, másként a periférikus figyelemmel való észlelés köréből lehet venni, hívja fel a figyelmet Szívós Mihály. A hallgatólagos tudásra jó példa lehet az emberi arc felismerése; még érdekesebb, hogy az állattartó felismeri háziállata „arcát” (po-fáját), míg a nem állattartó számára minden állat csaknem ugyanolyan. A hallgatólagos tanulásra a már említett kerékpározás megtanulása mellett a nyakkendő vagy cipőfűző bekötése lehet a legjobb példa. (Próbáljuk meg valakinek szavakkal elmagyarázni, megtanítani, hogyan kell egy nyakkendőt vagy cipőfűzőt bekötni.)

Szívós Mihály könyve a hallgatólagos tudás elméletének előzményeiről (felfedezéstörténetéről) és következményeiről (továbbgondolási lehetőségeiről) szól széles és színes, a szemiotikai szemléltre jellemző multidiszciplináris keretben.

Már az ókorban, Arisztotelésznél felbukkan a habitus (alkat) kérdése, amely akaratlagosan nem befolyásolható. Ilyen kérdés az ízlés: az egyén tudatától függetlenül változhat és változik is az ízlés tartalma, amelynek csak az eredménye tapasztalható: az ember egyszer csak másképpen hall és lát, és képessé válik újfajta műalkotások befogadására. (Izgalmas kérdése és feladata ez a művészeti oktatásnak éppúgy, mint a közművelődésnek.) Ugyancsak az ókorból származik a *sensus communis* (közös érzék, érzéklet), az érzékszervekben keletkező benyomások összehangolódásának a vizsgálata. Mindebből az is következik, hogy a hallgatólagos tudás többnyire interszubjektív természetű, csoportosan végezhető tevékenységekben nyilvánul meg. Legfrissebb élményem a 2017. december 30-i Csík-koncert a Bok-csarnokban: ez egy rendszeresen ezen a napon megrendezett koncert, öt éve minden alkalommal ott vagyok. Mindig nagyon jó a hangulat, van taps, füttyülés, kezekkel integetés, úgynevezett „csápolás”. Először a jelzett évben lehetett megfigyelni, hogy a koncertlátogatók tömegesen a mobiltelefonjuk lámpafényével „csápolnak”. Nyilván egyvalaki elkezdte, ez átragadt másokra is, és hamarosan az ötezes koncertterem mindegyik részében elkezdtek világító üzemmódban mozogni a mobiltelefonok. Az eset a Dawkins-féle úgynevezett mémhipotézis olyan példáira emlékeztet, amelyeket a „ragályszerűen” terjedő divathóbort körébe sorol. Ilyen például a megfordított baseballsapka divatja. A gyerekek „kényszeresen” utánozzák társaikat: „a sapkahordó viselkedésük valóban, számszerűsíthetően a társaik sapkahordó viselkedésének hatása alatt áll” (Dawkins 2008: 11). Quintilianus a hagyomány alapján kiemeli, a személyes tanítás és utánzás fontosságát (másoknál: tapasztalati tudásszerzés) és azt, hogy az élőszó az írothoz képest jobban hat. (Érdemes lenne ezen elgondolkodni a távoktatás híveinek.) Hogy a modern társadalomban ezen a téren mekkora hiány van, jól mutatják azok a jelenségek, amelyek a tapasztalati tudásátadás hiányosságát jelzik: szexuális tanácsadás, szoptatási tanácsadás, párkapcsolati tanácsadás, tréning, gyásztanácsadás; de gondolhatunk hagyományos falusi vagy mesterségbeli tevékenységek visszaszorulására, kihalására vagy olyan tapasztalatokra, hogy egyre kevesebben tudnak főzni, kötni, horgolni, barkácsolni.

A morális hallgatólagos tudás rejlik Szókratész daimónjában, a „felkiismeret hangjában”, a Platón, majd Epikurosz által leírt intuíción, az észjárásban (habit of mind, David Hume), az antik szkepticizmusra jellemző valószínűségi gondolkodásban (Gorgiasz), a hermeneutika korai megközelítéseiben (prebiblikus kutatások). Korán felfigyeltek arra is, hogy különösen a kéz-ügyességre alapozott mesterségekben a jártasságok és készségek csak figyelemmel, gyakorlással és mester-tanítvány viszonyban sajátíthatók el. Tudományosan ezt a 20. században ezt az úgynevezett

Heisenberg-megfigyelés írta le: a cselekvő nem tudatosítja a cselekvésének részleteit, csak a célra koncentrálvá periférikus tudattal valósítja meg.

A hallgatólagos tudás összekapcsolódik a tudattalan fogalmával. Az európai filozófiában ehhez a kérdéskörhöz sorolható a figyelemmel kapcsolatos érdeklődés. Valószínűleg Leibnitz-től származik a „kis észlelések” (les petites perceptions) elnevezés, amellyel a figyelem fókuszán kívül eső számtalan apró, nem tudatos észlelésre utal: „ezer meg ezer jel van, amelyekből következtethetjük, hogy minden pillanatban végtelen mennyiségű percepció van bennünk, de tudatosság (appercepció) és reflexió nélkül; olyan változások ezek magában a lélekben, amelyeket nem veszünk észre, mivel ezek a benyomások vagy nagyon kicsinyek és nagyszámúak, vagy úgy összeolvadnak, hogy semmi egyéni megkülönböztethető vonás sincs bennök, de azért másokkal összekapcsolva nem szűnnek [sic!] meg hatást gyakorolni és összességükben legalább zavarosan magokat észrevéttetni”. Ebben a Leibniz-idézetben (128) már a hallgatólagos tudásba sorolt nem tudatos és nem reflektált elemekre történik utalás. Ezek az elemek leginkább az álmokból mutathatók ki: az álom nem tudatos, nem reflektált agyi működés, és egyes álomelméletek szerint az álom a nap közbeni tapasztalt, de nem tudatosított „végtelen mennyiségű percepció” egyik „terméke”: részben valamiféle feldolgozás, beépítés, részben szelektálás, kiürítés (vö. Balázs 2017).

Freud (1986: 48) az elvétések mellett „véletlen és tüneti cselekvéseket” említ és elemez, Wittgenstein az öröklött háttért hozza szóba (201). Ferdinand de Saussure fellépése, a nyelvi jel önkényes voltának túlhangsúlyozása akadályozta egy ideig a hallgatólagos tudás egyik fajtájának, a nyelvi hallgatólagos tudásnak a felfedezését. A szemiotikai ikonicitás elismerése azonban megnyitotta az utat ebbe az irányba. Charles Sanders Peirce a kortársi hatások alapján hangsúlyozza a tudatküszöb alatti eszmék által befolyásolt tudat predetermináltságát. A hallgatólagos tudás (különösen a nyelvi hallgatólagos tudás) fölfedezéséhez nagy lökést adott a korai pszichológia. Wilhelm Jerusalem, Freud és Hermann Imre nyomán Szívós Mihály egyetlen oldalon kétszer is idézi: „Az élőbeszéd pillanatról pillanatra tudattalan fokozatokról árulkodik” (166).

A hallatólagos tudás felismerésének komoly retorikai (modern retorikai, politikai és marketingkommunikációs) hozzádén lehet. (Szívós Mihály könyve még a vezetés- és közgazdaságtudományt is megemlíti, és a személyes mellett – az újdonság erejével – még intézményközpontú hallgatólagos tudásra is utal.) Az ókori retorikusok által kidolgozott kétfelé való érvelés jelentősége abban áll, hogy segít előhozni (verbalizálni, explicálni) a rejtett előfeltevéseket, ám egyik racionálisan kifejtett álláspont sem lehet önmagában eléggé meggyőző, mert a tapasztalatnak és a benne rejlő hallgatólagos tudásnak is óriási befolyásoló („eltérítő?”) szerepe lehet az értelmezésben. Nagyon egyszerűen bizonyítható ez az emberek mindennapi politikai véleménynyilvánítása kapcsán: ha egy politikai irány vagy politikus személye számukra korábbi tapasztalatok alapján nem rokonszenves, akkor történhet bármi, véleményüket nem vagy csak nagyon nehezen változtatják meg. És akkor ezen lehet elgondolkodnia a politikai, a média- vagy a marketingkommunikáció kapcsán.

A hallgatólagos tudás recepciója során felvetődött kérdések kapcsán kiderült, hogy létezik kollektív jellegű hallgatólagos tudás is. Ez a kérdés talán rokonítható Jung kollektív tudatalattijával. Az elmélet továbbgondolását segítette a szemiotikai dimenzió bevonása: a hallgatólagos és az explicit tudás elemeinek jelviszonyként való elemzése. Például az arckifejezés értelmét keresve az arcon (nem tudatosított) eligazító jeleket keresünk. Később Polányi foglalkozott a hallgatólagos tudás és a metafora kapcsolatával, utolsó könyvét pedig a jelentésről írta.

Polányi elméletének hiányosságai között említi Szívós Mihály a hallgatólagos tanulásra hozott példák bőségét és a hallgatólagos tudásra vonatkozó példaanyag háttérbe szorulását, illetve a nyelvi hallgatólagos tudás kifejtetlenségét. Magam annyit vetnék föl, hogy az említett intuíció kapcsán érdemes lenne hozzátenni az ugyancsak megragadhatatlan ihlet jelenségét; illetve a hatások vizsgálatába behozható lenne a pozitív pszichológia által kutatott flow-élmény (Csíkszentmihályi Mihály ide kapcsolódó kutatásaira nem történik említés). A magányos bahtyini esztétika nemzetközies és magyar szempontú feldolgozottsága, recepciója viszont jóval terjedelmesebb, mint ahogy azt Szívós Mihály említi. Tehát ez a téma még kedvezően bővíthető, és úgy vélem, hogy nagyon sok irányba.

Második könyv: A hallgatólágos tudás általános elmélete

Szívós Mihály könyve elsősorban filozófiai-tudománytörténeti munka, a hallgatólágos tudás kritikája és továbbgondolása, elsősorban szemiotikai továbbvezetése, de fontos tanulsága az úgynevezett Máté-effektus bizonyítása is – Polányi Mihály és a hallgatólágos tudás elméletének kapcsán. A Máté-effektus lényege a tudománytörténetben az, hogy egyes tudósok saját korukban vagy az utókorban olyan helyzetbe kerülnek, hogy olyasmit is hozzájuk kapcsolnak, nekik tulajdonítanak, ami nem az ő alkotásuk („akinek van, annak adatik”). És ez természetesen jellemző a tudattalan és a hallgatólágos tudás felfedezéstörténetére is, amelyet a filozófus Szívós Mihály igyekezett ez alkalommal aprólékos filológiai módszerrel pontosítani.

Szívós Mihály a hallgatólágos tudás – általa felállított – új, általános elméletének középpontjába az emberi érzékszervek sajátosságait állítja. Polányi látáscentrikus szemléletmódja helyére a halláscentrikusságot helyezi: „Arra nemigen ébredünk fel, ha láttunk valamit, de arra már igen, hogy hallottunk vagy esetleg éppen szagoltunk valami szokatlant vagy veszélyt jelzőt. A hallószerv és a külvilág közötti folyamatos, megszakíthatatlan kapcsolat” (262). Hallószervünkre a „külvilág hatásainak való folyamatos kitettség” (284) jellemző, és ez kiemelkedő tény lehet a hallgatólágos tudás jellemzésekor. Ennek egyik bizonyítéka: „az anyanyelvet, a gondolkodásunk nyelvét és a tudás egyik fő hordozóját elsősorban hallás útján és nem utolsósorban hallgatólágos tanulással sajátítjuk el” (263). Sőt ennek további következményei vannak: „az akusztikus úton szerzett tapasztalatainkat, beleértve a nyelveket is, az elménkben másképpen és talán máshol is tároljuk, mint a vizuálisakat” (264). A hallószerv esetében több (négy) figyelemszintet lehet megkülönböztetni: fokális figyelem (egy személy), disztális figyelem (mások reakciói), akusztikus háttér zajai, amelyek közül a hallószerv előnyben részesíti az emberi hangokat, tehát ez a figyelmi szint kettéosztódik: emberi és egyéb hangok megkülönböztetésére (285).

A szemiotikai kiterjesztésből adódó másik észrevétel: „az adott jelekre épülő hallgatólágos tudás dominánsan indexikus jellegére lehet következtetni” (269). A „hallgatólágos” (tacit) tudás megnevezés is újragondolásra érdemes, hiszen leginkább az akusztikus érzéki benyomásokra gondolhatunk, és ez elfed bizonyos alapvető különbségeket. Talán jobb lenne – a több nyelvben erre a jelenségre alkalmazott – implicit és explicit tudás megjelölés. És ehhez illeszkedik a Szívós Mihály által bevezetett fogalom: akusztikus hallgatólágos tudás.

A hallgatólágos tudás kapcsán érdemes hangsúlyozni Polányi gondolatát: többet tudunk, mint amennyit el tudunk mondani. Az anyanyelvi hallgatólágos tudás kapcsán pedig: „a nyelvi hibáinkat jobban észre tudjuk venni és így a kiigazításokat és javításainkat könnyebben tudjuk eszközölni, ha a szöveget halljuk, mint ha csak némán olvasni tudjuk” (288). Valóban így van. Általános gyakorlati tapasztalat, tanítjuk is, hogy a megírt szöveget érdemes hangosan felolvasni, rögtön jobban kiütköznek a hibák. „Elsődlegesen ez azt jelenti, hogy a hallás útján szerzett nyelvi hallgatólágos tudásunk sokkal erősebb és mélyebb, mint amit a néma olvasás, tehát a vizualitás útján szereztünk” (288).

A téma keletkezéstörténetének áttekintése így summázható: „A hallgatólágos tudás általános elmélete alapvetően új megközelítési módot kínál a *sensus communis* közel két és fél évezrede meglevő problémájához” (314).

Szívós Mihály stílusára jellemző az alapos, logikus kifejtés, egy-egy téma fölvezetése, kifejtése, majd – az angol esszéstílusra jellemző módon – összefoglalása, értékelése. Ez okból a műben nagyon sok az ismétlés. Az alapos olvasót ez akár meg is zavarhatja (például Wittgenstein egy idézete szerepel a 202. oldalon, de utána rögtön a 204. oldalon is), de az anyagot inkább áttekinteni akaró, gyorsabban olvasók számára felfogható előzékenységnek is. A szerző, aki önmaga is nemcsak reflektálja, hanem kiegészíti Polányi munkásságát, érezhetően igényt tart a párbeszédre, arra, hogy az ő gondolatait is továbbgondolják, kiegészítsék. Erre kísérlet ez a reflexió is.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2017. *Az álm nyelve*. Inter, Budapest.
Dawkins, Richard 2008. Az elme vírusai. *PRAE* 34: 5–18.

Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.

McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Ford. Kristó Nagy István. Trezor, Budapest.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE – Partiumi Keresztény Egyetem